

Familia în Europa Centrală în timpul primei tranziții demografice*

Ioan Bolovan, Sorina Paula Bolovan

Abstract: During the first demographic transition, which had various chronological frames in Central Europe during the nineteenth century and the first decades of the twentieth century, the family had to face various challenges. They all influenced its constitution and dissolution. The criteria for selection, the matrimonial market, and the family life cycle were affected by the complex economic and social transformation brought by modernization, industrialization, and urbanization. Above all, tackling family and matrimonial behavior in Central Europe during the nineteenth century and until World War I reflects mostly the modernization tendencies which influenced the Danube monarchy. From our point of view, this modernization was also the modernization of the demographic behavior. We will approach such issues as the impact of secularization on the family, the problem of inter-ethnic marriages, the consequences of reduced fertility on the cycle of family life and the relations between partners, and others.

Keywords: Central Europe, 1st demographic transition, family, modernization

În lucrarea noastră ne referim la Europa Centrală, înțelegând de cele mai multe ori prin aceasta spațiul fostei monarhii dunărene a Habsburgilor, deși frecvent vom exemplifica anumite aspecte referitoare la instituția familiei cu date provenind doar din jumătatea ungară a imperiului (ceea ce s-a numit Transleithania după 1867), sau uneori chiar numai din Transilvania. Firește, o asemenea exemplificare este una subiectivă, ce poate suferi serioase comentarii și amendamente, însă avem convingerea că surprinderea amănunțită, fidelă, a tuturor detaliilor specifice familiei în Europa Centrală este un deziderat foarte greu de atins. Aceasta și fiindcă în zona studiată au coexistat în epoca modernă foarte multe etnii și confesiuni. Se știe că Ungaria, la fel ca și cealaltă jumătate a Imperiului Austro-Ungar, a fost până la prima conflagrație mondială una dintre cele mai eterogene țări ale Europei în privința naționalităților și a confesiunilor: aici au fost înregistrate 14 naționalități (numărând fiecare dintre ele cel puțin 10.000 indivizi) ce aparțineau la 7 religii¹. Diversitatea etno-confesională, alături de tradițiile locale și de dezvoltarea economico-socială inegală, a imprimat din capul locului, peste aspectele generale, o particularitate instituției familiei la germani, maghiari, cehi, polonezi, slovaci, români, sârbi, croați, sloveni, italieni, ucraineni etc.

---

* Lucrare elaborată în cadrul grantului de tip Idei nr. 487, finanțat de către CNCSIS din România.

¹ László Katus, „Multinational Hungary in the Light of Statistics”, în vol. *Ethnicity and Society in Hungary*, Budapesta, 1990, p. 113.

Introducere

În cadrul acestui material consacrat istoriei populației din Europa Centrală în timpul primei tranziții demografice, întrebarea cu care pornim la drum în prezenta lucrare este cum anume legăm familia de declinul fertilității și cel al mortalității, specifice primei tranziții demografice? Ce interdependențe pot fi detectate între ele în această secvență cronologică? Este un lucru binecunoscut faptul că dintre cele două componente clasice ale tranziției demografice, mortalitatea și fertilitatea, prima a fost influențată preponderent de ceea ce se întâmpla în afara familiei, adică de intervenția statului în ridicarea nivelului de igienă publică, de dezvoltarea transporturilor și a infrastructurii medicale, de reducerea crizelor alimentare etc., și abia apoi, într-o oarecare măsură, de ameliorarea nivelului de igienă personală, de o atenție sporită creșterii copiilor, de ridicarea nivelului de instrucție al cetățeanului care a contribuit la diminuarea superstițiilor și a practicilor tradiționale ș.a. Reducerea fertilității însă, a celei legitime în primul rând, a fost preponderent consecința directă a deciziei luate în familie de cei doi actori, soțul și soția, și abia apoi într-o mai mică măsură a depins de intervenția directă și indirectă a statului, a normelor comunitare etc. Declinul fertilității căsătoriilor nu se poate realiza decât prin acțiunea directă și conștientă a indivizilor implicați, spre deosebire de „reglajele sociale” ale fertilității, produse prin intermediul unor instituții sociale (căsătoria, în principal) sau al sistemului de cutume, norme și valori sociale ce funcționează în orice societate și care influențează indirect și reproducerea. Asta vrea să însemne că decizia cuplului de a-și regla fertilitatea poate fi luată, dacă acest lucru este în interesul imediat al familiei, fără nici o legătură cu interesul general, adică cu dimensiunea demografică a societății. Desigur că o decizie în acest sens a cuplului nu poate apare decât dacă socialmente există niște condiții prielnice care s-o stimuleze².

De-a lungul primei tranziții demografice derulate cu vizibile decalaje cronologice în Europa Centrală în cursul sec. al XIX-lea și primele decenii ale sec. XX, familia a trebuit să facă față la nenumărate provocări, care toate au influențat atât constituirea cât și disoluția acesteia. Criteriile de selecție și piața matrimonială, ciclul vieții familiale au fost afectate de transformările economico-sociale complexe aduse de modernizare, de industrializare și urbanizare. Adeseori, în istoria evoluției familiei unele aspecte sunt cuantificabile, altele însă se lasă greu surprinse de statistici, de aceea pentru istoricul demografic nu este o sarcină prea ușoară reconstituirea continuităților și discontinuităților la nivelul instituției familiei. Peste toate însă, abordarea familiei și a comportamentului matrimonial în Europa Centrală în sec. al XIX-lea și până la Primul Război Mondial, reflectă cu prisosință tendințele modernizatoare ce au afectat monarhia dunăreană. Modernizarea acesteia a însemnat, pentru tema care ne interesează, și modernizarea comportamentului demografic, fiindcă dincolo de

² Traian Rotariu, „A doua tranziție demografică – o analiză critică a conceptului”, în vol. Populația României. Trecut, prezent, viitor. Lucrările conferinței internaționale „Populația României. Trecut, prezent, viitor”, Cluj-Napoca – Arcalia, 19–22 octombrie 2005, Cluj-Napoca, 2006, p. 466–471.

cea ce era concret-vizibil în procesul de dezvoltare și modernizare, transformările cu cel mai profund impact asupra destinelor umane au operat la nivelul existenței cotidiene, ceea ce se schimba de fapt, atunci, erau ritmurile vieții private, cotidiene³. Aceasta a presupus, printre altele, modificarea condițiilor întemeierii familiei, difuzarea controlului nașterilor, creșterea ilegitimității, înmulțirea divorțurilor, revolta tinerilor – este adevărat, deocamdată timidă – față de aranjamentele matrimoniale operate de părinți sau colectivitate etc. Uneori sursele nu permit să surprindem fenomenul în complexitatea derulării sale, dar nu avem nicio rezervă în a afirma că în preajma izbucnirii Primului Război Mondial, familia și relațiile matrimoniale la popoarele din Austro-Ungaria nu mai arătau la fel ca la începutul sau chiar la mijlocul sec. al XIX-lea, atât în mediul urban cât și în mediul rural. Tot mai multe mărturii în preajma anului 1914 (preoți mai cu seamă, dar și literatura și presa epocii etc.) blamau alterarea moravurilor care se petrecuse în ultima vreme, invocând moralitatea exemplară a vremurilor anterioare. În acest demers de invocare a perioadei „vârstei de aur” și de idealizare a relațiilor sociale și morale dintr-o epocă demult apusă, referirile la familie și moralitate apar constant, alături firește de alte aspecte legate de frecventarea regulată a bisericii, respectul tinerilor față de bătrâni etc. Prin urmare, familia rămâne un „laborator” important care permite foarte bine sesizarea translației de la tradițional la modern în perioada în care s-a derulat prima tranziție demografică, în lucrarea noastră abordând doar câteva aspecte care nu prea au făcut obiectul specialiștilor. Astfel, vom aborda subiecte precum impactul laicizării asupra familiei, problema căsătoriilor mixte, consecințele reducerii fertilității asupra ciclului vieții familiale și a relațiilor dintre parteneri ș.a.

Biserică-stat-familie

De-a lungul derulării primei tranziții demografice, familia s-a confruntat constant cu presiunea crescândă a statului asupra bisericii în legătură cu controlul vieții intime a cetățenilor. Avansul secularizării și laicizării în epoca modernă au afectat în mod cert atitudinea indivizilor vis-a-vis de căsătorie și familie. Revoluția franceză a marcat, practic, triumful secularizării mariajului⁴, instituind o stare laică seculară și o cununie civilă⁵. De asemenea, prin legea din 1792 s-a instituit un divorț extrem de liberal care a generat o creștere foarte mare a ratei divorțurilor în anii următori⁶. Influența ideilor și practicilor vehiculate de Revoluția franceză, transformările la

³ Sorin Mitu, *Imagini europene și mentalități românești din Transilvania la începutul epocii moderne*, Cluj-Napoca, 2000, p. 195.

⁴ Jean Gaudemet, *Le mariage en Occident. Les mœurs et le droit*, Paris, 1987, p. 375.

⁵ René Rémond, *Religie și societate în Europa*, p. 145; Vincent Gourdon, „Les témoins de mariage civil dans les villes européennes du XIXe siècle: quel intérêt pour l'analyse des réseaux familiaux et sociaux”, în *Histoire, économie & société. La revue d'histoire économique et sociale du XVIe au XXe siècle*, 2, 2008, p. 63.

⁶ Martine Segalen, *Sociologie de la famille*, Paris, 1981, p. 141; *Il divorzio in Italia*, a cura di Leopoldo Piccardi, Prima edizione, Firenze, 1969, p. 37.

nivelul mentalităților, prefacerile socio-economice, laicizarea și-au făcut simțită prezența în cea mai mare parte a țărilor europene, mai cu seamă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Impactul s-a resimțit și în planul relațiilor matrimoniale și familiale ducând la o secularizare a acestora. Mecanismul procesului a diferit mult de la țară la țară, de la stat la stat pentru că fiecare țară, fiecare stat s-a remarcat printr-o serie de aspecte specifice: religie, economie, tradiție, politică, gradul de permeabilitate sau de izolare etc.⁷

În secolul al XIX-lea, legăturile dintre biserică și stat au suferit și în Europa Centrală transformări semnificative, procesul de „laicizare”, „secularizare”, a dus la scăderea influenței bisericii în domeniul căsătoriei și familiei, statul preluând, treptat, cea mai mare parte a responsabilităților privitoare la legiferarea existenței domestice⁸. Acest proces a influențat într-o măsură extrem de importantă și instituția familiei, de la formare și până la disoluție. **Codul civil austriac** a fost pus în vigoare începând cu 1 ianuarie 1812, fiind aplicat în toate țările germane care aparțineau la acea dată Monarhiei Habsburgice, ulterior, în 1852–1853 fiind pus în practică și în alte teritorii austriece: Ungaria, Croația, Slavonia, Serbia, Transilvania și Banatul Timișoarei. Capitolul al II-lea al codului civil austriac reunește 92 de prevederi, care prescriu chestiuni variate, de la definirea contractului de căsătorie, la desfacerea acestuia, evidențiind principalele impedimente care puteau apărea în calea încheierii unei căsătorii. Enumerarea lor ne permite perceperea unor similitudini cu acele obstacole declarate de către biserică drept impedimente ale căsătoriei: lipsa consimțământului părților, incapacitatea fizică sau mentală de a contracta o căsătorie validă, eroarea asupra persoanei, condamnarea la închisoare, depunerea jurământului monastic, disparitatea de religie, dar mai ales lungă listă a impedimentelor de înrudire de sânge și de afinitate. De asemenea, codul civil prescria o traiectorie procedurală necesară în vederea încheierii contractului matrimonial (aducerea la cunoștința publică a căsătoriei, declararea solemnă a consimțământului, obținerea de la autoritatea civilă a dispensei necesare în cazul descoperirii unor impedimente). În toate aceste etape, autoritățile statului au conlucrat cu cele ecleziastice, fiind prescrisă în codul civil implicarea preoților în desfășurarea formalităților care precedă încheierea contractului de căsătorie. În contrapondere, codul civil austriac a acordat o la fel de mare im-

⁷ Pentru comparație între diverse țări a se vedea bunăoară studiile din vol. *Marriage and Remarriage in Populations of the Past*, edited by Jacques Dupâquier, Etienne Helin, Peter Laslett, Massimo Livi Bacci, Solvi Sogner, London, 1981; Frans van Poppel, Joop de Beer, „Measuring the effect of changing legislation on the frequency of divorce: the Netherlands, 1830–1990”, *Demography*, vol. 30, no. 3, 1993, p. 431.

⁸ Jack Goody, *Familia europeană. O încercare de antropologie istorică*, Iași, 2003, p. 196; Aleksandra Vuletić, „State involvement in the institution of marriage in Serbia in the first half of the nineteenth century”, în vol. *Social behaviour and family strategies in the Balkans (16th–20th Centuries). Comportaments sociaux et stratégies familiales dans les balkans (XVIIe–XXe siècles)*, volume coordonné par: Ionela Băluță, Constanța Vintilă-Ghițulescu, Mihai-Răzvan Ungureanu, Bucharest, 2008, p. 162–163; Sorina Paula Bolovan, *Familia în satul românesc din Transilvania. A doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*, Cluj-Napoca, 1999, p. 67.

portanță aspectelor conexe desfacerii comuniunii matrimoniale. Liberul consimțământ, cel care fusese apreciat drept condiție *sine qua non* a încheierii contractului matrimonial, nu avea aceeași greutate în cazul în care se dorea desfacerea comuniunii matrimoniale. Conform codului civil, o legătură matrimonială putea fi desfăcută temporar (prin separația de pat și masă) sau total (prin anulare, despărțire totală sau decesul unuia dintre soți). Codul civil prescria o delimitare între desfacerea căsătoriei la creștinii catolici și la cei acatolici: în ceea ce-i privește pe catolici, legătura căsătoriei valide nu putea fi desfăcută decât prin moarte. Pentru creștinii acatolici erau admise unele cauze grave care puteau constitui motive pentru pronunțarea despărțirii totale dintre soți. De asemenea, un spațiu întins a fost dedicat chestiunilor legate de relația dintre părinți și copii, tutela și curatela ș.a.⁹

În Austria (Cisleithania), prin legea 47 din 25 mai 1868 se institua căsătoria civilă, bisericii fiindu-i restrânse competențele în chestiunile matrimoniale și recunoscându-se tribunalelor civile atribuțiile în acest domeniu, același fenomen s-a petrecut după câteva decenii și în cealaltă jumătate a Imperiului Austro-Ungar, în Ungaria (Transleithania) prin legile 31–33 din 1894¹⁰. Prevederile Codului civil și celelalte acte legislative care reglementau căsătoria și familia nu erau foarte diferite de legislația ecleziastică anterioară, de aceea impunerea lor nu a constituit o surpriză prea mare pentru cetățeni în sensul conținutului formal. Ceea ce a contat însă mai mult prin această intervenție legislativă a puterii seculare a fost mai degrabă o accentuare a laicizării concepțiilor despre lume și viață în rândul populației, o subminare a caracterului sacru, spiritual al căsătoriei și abordarea cu mai multă lejeritate a vechilor interdicții religioase referitoare la adulter, divorț etc. „Subminarea” autorității divine în ceea ce privește căsătoria și familia a avut pe termen mediu și lung, cu siguranță, un impact negativ (necuantificabil din păcate) asupra creșterii ilegitimității, concubinajului, contracepției, avortului și divorțului. Diminuarea controlului fie și moral al bisericii asupra corpului uman a putut favoriza extinderea mijloacelor contraceptive, amplificarea numărului avorturilor, ca o modalitate de reducere a natalității în familie și limitarea numărului de copii.

Dacă secole la rând biserica fusese instituția abilitată legal să controleze și să rezolve aproape în exclusivitate problemele legate de nașterea, căsătoria ori decesul unei persoane, treptat, în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, pe măsură ce societatea s-a laicizat și statul s-a modernizat, competențele bisericii au fost limitate în detrimentul instituțiilor specializate ale statului. Secularizarea, care a făcut pași conștienți spre sfârșitul sec. al XIX-lea și începutul sec. XX, a impulsionat fenomenul de

⁹ Legislația ecleziastică și laică privind familia românească din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, ediție de texte, studiu introductiv și note de Ioan Bolovan, Diana Covaci, Daniela Deteșan, Marius Eppel, Crinela Elena Holom, Cluj-Napoca, 2009, p. 34–37.

¹⁰ René Rémond, *Religie și societate în Europa*, p. 156; Erich Zöllner, *Istoria Austriei. De la începuturi până în prezent*, Ediția a VIII-a, vol. II, București, 1997, p. 512; Moritz Csáky, *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/1895*, Hermann Böhlau Nachf., Graz-Wien-Köln, 1967.

modernizare, însă determinante au fost evoluțiile social-economice de după desființarea relațiilor feudale și construirea unei societăți bazate pe economia de piață și pe industrialism care au afectat masiv individul și comunitatea. Treptat, înainte de prima conflagrație mondială, tot mai mulți indivizi din Europa Centrală au încetat să mai fie prizonierii unor voințe exterioare lor (religie, comunitate, familie etc.), dorind tot mai mult să-și împlinească propriile dorințe și interese. Paradoxal, statul a venit în întâmpinarea lor, eliminând în primul rând impedimentele canonice, eliberând indivizii de o multitudine de constrângeri religioase, eliberare care s-a făcut însă în interesul statului. Ceea ce a rezultat, a fost o vădită emancipare individuală și o liberalizare a relațiilor familiale și matrimoniale la nivelul întregii populații¹¹.

Prin urmare, o consecință imediată a introducerii legislației laice în materie de căsătorie a fost eliminarea unui șir lung de interdicții statuate în timp de biserică, interdicții ale căror constrângeri au putut fi uneori înlăturate prin dispense episcopale sau arhiepiscopale. Evident, toate aceste dispense înaintate forurilor ecleziastice superioare prin parohul comunității aduceau venituri bisericii, venituri care după 1868 și 1895 erau în pericol a dispărea. Astfel, statul nu mai condiționa recăsătorirea văduvilor ori a văduvelor de trecerea unui an de la moartea soțului/soției decedate, atunci când refacerea familiei pentru funcționarea normală a gospodăriei impunea scurtarea timpului de doliu („jale” cum era denumit în legislația ecleziastică). Apoi, a dispărut după 1868/1895 și complicata rețea de rudenie descrisă pe larg de canoanele bisericești, care limita drastic posibilitățile de alegere ale partenerului mai ales în mediul rural, în comunitățile mici și mijlocii. Se știe foarte bine că în satele ortodoxe, românești și sârbești de exemplu, erau câteva familii, de regulă cele mai înstărite, care se bucurau de prestigiu social în comunitate, care erau aleși nași pentru mai toate cuplurile care se căsătoreau. Evident, acest lucru însemna în termenii legilor bisericești o înrudire a nașilor cu mai toate familiile din sat, ceea ce făcea teoretic imposibilă căsătoria copiilor acestor indivizi cu membrii familiilor cu care se înrudeau doar spiritual din postura de nași. Statul a limitat treptat autoritatea părinților asupra deciziei de căsătorie a tinerilor, și a eliminat obligativitatea acordului părinților pentru căsătoria tinerilor, condiționând însă încheierea căsătoriei tinerilor de obținerea de la instanțele civile a unui act prin care să se certifice că nu există bariere legale¹².

Firește că uneori prin dispensele înaintate forurilor ecleziastice (și care însemnau practic taxe suplimentare la căsătorie) se putea obține acordul bisericii. Preții ortodocși din Transilvania i-au acuzat după 1895 pe funcționarii de la oficiile de stare civilă nu numai de faptul că, erau principalul instrument de realizare a unei căsătorii civile dar și pentru imixțiuni flagrante în tot ceea ce ținea de slăbirea autorității căsătoriei religioase. Doi tineri din Întorsura-Buzăului/ Protopopiatul Trei Scaune, au

¹¹ Sorina Paula Bolovan, *Familia în satul românesc din Transilvania...*, p. 205; Jan Van Bavel, Jan Kok, “The role of religion in the Dutch fertility transition: starting, spacing, and stopping in the heart of the Netherlands, 1845–1945”, în *Continuity and Change*, 2005, no. 20, p. 247–263.

¹² Aleksandra Vuletić, „State involvement in the institution of marriage...” p. 169–171.

trimis Mitropoliei ortodoxe de la Sibiu o reclamație în care au înștiințat Consistoriul mitropolitan că preotul local ortodox le-a cerut ca dispensă pentru căsătorie 60 de coroane pe motiv că erau veri primari vitregi, sumă pe care cei doi tineri nu au putut-o plăti, drept urmare aceștia s-au mulțumit doar cu căsătoria civilă. De la Sibiu s-a dispus o anchetă bisericească, în fața protopopului trimis să cerceteze cazul tinerii au recunoscut că plângerea a fost redactată de fapt de funcționarul de la starea civilă. Departe de a fi înrudiți, tinerii au stârnit animozitatea parohului ortodox, deoarece fiind săraci nu au putut plăti nicio taxă de cununie, iar funcționarul de la starea civilă a vrut să justifice gestul tinerilor arătând în mod fals ce pretenții materiale exagerate au preoții la căsătorie! Totuși, așa cum se observase și în Sinodul arhidiecezan ortodox din Transilvania în anul 1908, taxele de cununie mari îi puteau forța pe tineri să accepte doar căsătoria civilă, cu toate acestea însă, până la izbucnirea Primului Război Mondial, la ortodocși, numărul perechilor cununate doar civil a fost relativ mic¹³.

Biserică-stat-căsătorii mixte

Căsătoria era și este încă considerată din perspectiva bisericii un act fundamental, sacru, divin, irepetabil, o taină, asemeni nașterii și morții. Căsătoria a reprezentat, până în post-modernism cel puțin, modalitatea esențială de formare a unei familii, de legitimare socială a existenței unei instituții de bază din istoria umanității. Prin căsătorie, cuplul format dintr-un bărbat și o femeie, alături de urmașii lor biologici, intra în ciclul cosmic al vieții și al morții. Una din căile de acces spre cunoașterea mutațiilor survenite la nivelul familiei, în primul rând la formarea acesteia, de modernizare și industrializare, de secularizare și reducerea influenței bisericii, este cea oferită de un fenomen extrem de complex, acela al căsătoriilor mixte, care a avut conotații nu numai demografice, dar și etno-confesionale, sociologice, culturale etc. Identitatea individului uman presupune apartenența acestuia la un grup, la o comunitate religioasă, la o masă etnică, la o națiune, apartenență fie moștenită fie obținută în cursul vieții prin procesul de socializare. Într-o exprimare simplificată, diversitatea etnică a umanității s-a exprimat concurențial prin relația etnologică *noi și ei*, pe care s-a întemeiat și conștiința națională. De pe această bază, mai toate națiunile și-au construit imaginea despre sine autoreceptându-se, însă, în același timp, studiindu-se și în raport cu *ceilalți*. De-a lungul istoriei, până după Primul Război Mondial, majoritatea popoarelor din Europa Centrală și de Sud-Est au trăit într-o stare de insecuritate cvasipermanentă în ceea ce privește frontierele și ființa lor etnică, identitatea lor confesională. Evident, o atare zestre geopolitică a impregnat urme adânci în conștiința colectivă, fiecare generație inventând și sedimentând clișee, mentalități și imagini etnice, atât despre sine, cât și despre *ceilalți*, care cu timpul, au devenit norme

¹³ Valeria Soroștineanu, „Identitatea românilor în clișeele etno-culturale din Transilvania perioadei 1899–1916”, în vol. *Populația României. Trecut, prezent, viitor*, coord. Traian Rotariu, Sorina Paula Bolovan, Ioan Bolovan, Cluj-Napoca, 2006, p. 161.

naturale ale traiului lor cotidian. Suspiciunea față de vecini, teama de alogeni s-au instituit conștient sau nu, în coordonate ale comportamentului etnic. La aceste popoare, grija pentru afirmarea identității naționale a devenit exagerată. Etnicitatea a devenit uneori sinonimă cu supraviețuirea¹⁴. Într-un asemenea context, extrem de interesantă ni se pare reconstituirea atitudinilor indivizilor din zona central europeană față de căsătoria mixtă și deschiderile mentale spre interculturalitate, față de modalitatea care, printre alte mecanisme sociale și politice, putea duce în timp la o alterare a identității sale etnice și confesionale¹⁵. În același timp, implicarea statului în reglementarea căsătoriei și a problemelor familiale a generat anumite evoluții specifice, vizibile de fiecare dată când intervenția legislativă laică ridica anumite constrângeri și bariere.

Potrivit evidențelor statistice de care dispunem, putem reconstitui dinamica mariajelor mixte confesional din Ungaria/Transleithania pentru circa jumătate de secol, respectiv pentru deceniile de după 1860 și până la primul război mondial. O primă observație ce se impune a fi făcută vizează diversitatea regională a intensității fenomenului studiat. Astfel, se remarcă unități administrativ-teritoriale cu o rată redusă sau chiar extrem de scăzută a căsătoriilor mixte (sub 2%), dar și altele cu procente ridicate (în jur 9–10%), doar studii de caz care să țină seama de realitățile locale, de tradițiile și practicile matrimoniale, de structurile etno-confesionale, de relief etc. pot să ofere explicații pertinente vis-à-vis de variațiile regionale ale căsătoriilor mixte. De asemenea, perspectivele interdisciplinare pot aduce un spor suficient de cunoaștere la înțelegerea circumstanțelor care au determinat în timp lărgirea ariilor de selecție maritală dincolo de spațiile comunitare ale propriei confesiuni și etniei. O atare lărgire a selecției partenerului în afara comunității implică multiple conotații culturale care țin de sistemele axiologice ale grupurilor sociale și etnice, de gradul de toleranță etno-religioasă, de sisteme cutumiare și de simbolistica de prestigiu atașată unor grupuri etnice sau religioase¹⁶. Nu este surprinzătoare ponderea sensibil sporită a mariajelor mixte în mediul urban, comparativ cu hinterlandul rural. În cazul marilor orașe pentru care dispunem de date statistice (Budapesta, Bratislava, Zagreb, Miskolc, Szeged, Timișoara, Arad, Oradea, Satu Mare, Cluj, Târgu-Mureș), se observă o proporție de circa 4–6 ori mai mare a căsătoriilor mixte confesional comparativ cu restul teritoriului comitatelor din care făceau parte. Bunăoară, în orașul Arad, valorile fenomenului cercetat au fost în a doua jumătate a secolului al XIX-lea de 18,3%–28%, în timp ce în restul comitatului de 4,3%–5,8%. În Timișoara, variația căsătoriilor mixte s-a situat între 12,2% și 22,8%, în vreme ce în restul comitatului

¹⁴ Lily Rain, *Familia etnică mixtă. Județul Covasna*, Sfântu Gheorghe, 2001, p. 16–17.

¹⁵ Zezi în acest sens studiul lui Teodor Pavel, "Partidul Popular Catolic, căsătorie civilă și asimilare etnică în Austro-Ungaria la sfârșitul secolului al XIX-lea", în *Annales Universitatis Apulensis Seria Historia*, 7, 2003, passim.

¹⁶ Lily Rain, *Familia etnică mixtă*, p. 17; Ioan Bolovan, Sorina Paula Bolovan, „From Tradition to Modernization. Church and the Transylvanian Romanian Family in the Modern Era”, în *Journal for the Study of Religions & Ideologies*, vol. 7, no. 20, Summer 2008, p. 111–112.

doar între 3,4% și 4,9%; în cazul orașului Cluj, rata a variat între 34,9% și 47,9%, iar în restul comitatului valorile s-au situat între 9,2% și 11,3%. Firește, în mediile orășenești, diversitatea etno-confesională era mult mai pronunțată decât în mediul rural. De aici, posibilitățile sporite ale celor care trăiau în orașe de a-și selecta partenerul dintr-o paletă etnică și religioasă mult mai bogată¹⁷. Interdicțiile sau reținerile care funcționau la sate în privința strategiilor matrimoniale erau la oraș vizibil alterate de comportamente mai puțin conformiste, de atitudini mai permeabile în ceea ce privește contractarea unei căsătorii în afara grupului social căruia îi aparținea individul.

Este interesantă evoluția dinamicii căsătoriilor mixte din întreaga Ungarie în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, în strânsă legătură cu intervenția periodică a statului dar și cu procesul general de modernizare.

Tabel nr. 1 Căsătoriile mixte confesional din Ungaria între 1866–1900

An	Număr	%
Nr. mediu între 1866–1870	7.088	5,1
Nr. mediu între 1871–1875	-	-
Nr. mediu între 1876–1880	9.363	7,1
Nr. mediu între 1881–1885	11.643	8,1
Nr. mediu între 1886–1890	11.688	8,8
Nr. mediu între 1891–1895	12.634	9,1
Nr. mediu între 1896–1900	15.283	11,1

* Conform *Magyar Statisztikai Évkönyv*, II-X, Budapeșt, 1874–1882;
Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam, VIII, Budapeșt, 1901

Din datele existente se observă că în anii 1866–1868, ponderea căsătoriilor mixte s-a menținut relativ constantă: 4,7%, 4,4% și 4,9%. Din anul următor însă, odată cu introducerea de către guvernul de la Budapeșta în 1868 a legilor XLVIII și LIII referitoare la procesele de divorț în cazul căsătoriilor mixte și la relațiile dintre religiile recepte (oficiale), care anulau anumite constrângeri și „liberalizau” prin egalizare dreptul la încheierea căsătoriilor mixte pentru preotul oricărei părți, ponderea mariajelor mixte a început să crească: 5,4% în 1869 și 5,8% în 1870. În următoarele decenii, se observă un trend constant ascendent în ce privește ponderea căsătoriilor mixte. Dacă sporirea continuă a mariajelor mixte este un fenomen ce ține poate mai mult de transformările economico-sociale și mentale (mobilitate mai mare, posibilități de ascensiune socială, transformarea mentalităților colective etc.), este incontestabilă însă creșterea oarecum „explozivă” a acestora în urma intervenției legislative a statului: așa s-a întâmplat după 1868, așa se va întâmpla și spre sfârșitul secolului

¹⁷ Ioan Bolovan, Sorina Paula Bolovan, “From Tradition to Modernisation. The Romanian Family in Transylvania in the Modern Era (1850–1918)”, in vol. *Demographic Changes in the Time of Industrialization (1750–1918). The Example of the Habsburg Monarchy*, edited by Ioan Bolovan, Rudolf Gräf, Harald Heppner, Ioan Lumperdean, Cluj-Napoca, 2009, p. 154.

după legile din 1894–1895. Proporțional, ponderea căsătoriilor mixte în intervalul 1881–1885 a fost de 8,1%, între 1886–1890 de 8,8%, între 1891–1895 de 9,1%, iar între 1896–1900 de 11,1%. Ceea ce surprinde din acest parcurs este trecerea rapidă, oarecum „explozivă”, a valorii medii cincinale a căsătoriilor mixte confesional de la 9,1% pentru perioada 1891–1895, la 11,1% pentru ultimii 5 ani ai secolului al XIX-lea. Este o schimbare de 2 procente care se explică în primul rând prin consecințele modificărilor legislative efectuate de către statul ungar în anul 1895, respectiv laicizarea căsătoriei și a înregistrărilor de stare civilă. Efectele acestor legi prin care statul se substituia bisericii în ceea ce privește controlul asupra momentelor fundamentale din viața indivizilor (naștere, căsătorie, moarte) s-au resimțit și într-o atare „liberalizare” a mariajelor mixte din punct de vedere religios în primul rând. Biserica a trebuit să accepte cu mai multă ușurință după 1895 căsătoriile mixte confesional, pentru a nu pierde enoriașii nemulțumiți de intransigența liderilor lor spirituali. De asemenea, și permeabilitatea mentală a diferitelor etnii ce conviețuiau în Austro-Ungaria vremii a cunoscut mutații semnificative în sensul unei mai mari disponibilități spre toleranță etno-confesională și implicit spre o căsătorie mixtă. Aceasta este de altfel și una dintre caracteristicile culturale a ceea ce specialiștii au denumit „spiritul Mitteleuropei”.

Firește că în analiza exhaustivă a mariajelor mixte, a exogamiei confesionale dar mai ales a celei etnice, trebuie să avem în vedere, dincolo de prejudecăți și facilități, gradul de mixtură etnică al localităților, piața matrimonială din localitatea de reședință sau arealul învecinat etc., precum și prevederile dreptului canonic, prescripțiile religioase ale principalelor confesiuni din monarhie în materie de căsătorie. Modernizarea societății, industrializarea și urbanizarea care au acompaniat evoluția Austro-Ungariei în ultimele decenii înainte de izbucnirea Primului Război Mondial au generat o mai mare mobilitate în rândul populației, cu precădere în mijlocul bărbaților, mult mai dispuși să-și caute un loc de muncă în afara comunității tradiționale, ceea ce a însemnat nu de puține ori stabilirea definitivă într-o altă localitate și contractarea unui mariaj cu femei de altă confesiune și etnie¹⁸. Creșterea graduală a ponderii căsătoriilor mixte în Ungaria în a doua jumătate a sec. al XIX-lea poate fi interpretată și ca întărire a sentimentelor de iubire în cadrul cuplului dat fiind faptul că aceste căsătorii „sfidau” cutumele din familie și comunitate care predispuneau spre păstrarea homogamiei etnice ori confesionale. De asemenea, putem aprecia că mariajele mixte reflectă de la un punct și revolta tinerilor față de aranjamentele matrimoniale operate tradițional de părinți sau colectivitate. Personajele Persida și Națl din romanul *Mara* al lui Ioan Slavici, precum și Jolka și Manoilă din romanul *Vrăjitoarea apelor* al lui Kemeny Janos, reflectând personaje românești, maghiare și germane ce au trăit în a doua jumătate a sec. al XIX-lea în Transilvania sunt simptomatice în acest sens¹⁹.

¹⁸ Ioan Bolovan, Sorina Paula Bolovan, “From Tradition to Modernization. Church and the Transylvanian Romanian Family in the Modern Era”, p. 153–154.

¹⁹ Nagy Imola Katalin, “19th Century Family Life and Women’s Roles in Transylvanian Literature(s)”, in *Families in Europe between the 19th and the 21st Centuries. From Traditional Model to Contemporary PACS*, coord. Antoinette Fauve-Chamoux, Ioan Bolovan, Cluj-Napoca, 2009, p. 727–739.

Aspecte ale ciclului vieții familiale

Reducerea mortalității și prelungirea speranței de viață, alături de reducerea fertilității și diminuarea numărului de copii crescuți într-o familie a condus nemijlocit în Europa Centrală, așa cum s-a întâmplat și în statele occidentale, la prelungirea perioadei fără copii petrecute de soț și soție, adică la creșterea duratei medii a căsătoriilor²⁰. Așa cum au arătat cu exemple specialiști din Austria și Germania, de-a lungul sec. al XIX-lea tensiunile și conflictele între generații au devenit aproape un fenomen de masă în Europa Centrală²¹, mai ales în mediul această extindere a perioadei de conviețuire conjugală a putut genera în timp, indirect, o creștere a numărului divorțurilor. Căsniciile nefericite erau greu de suportat, mai ales atunci când căsătoria nu s-a bazat niciodată pe sentimentul dragostei și a fost contractată din interesele materiale ale familiilor. Defectele unuia sau altuia dintre soți care erau tolerate pe durata perioadei de creștere a copiilor deveneau la un moment dat insuportabile. După ce copiii au crescut și eventual s-au căsătorit, frustrările și neîmplinirile răbufneau fiindcă era destul de greu de îndurat o persoană față de care partenerul nu a nutrit niciodată vreun sentiment de iubire și care, în plus, a devenit, cu trecerea timpului, violentă, bețivă, adulteră, risipitoare etc. Bărbat și femeie, deopotrivă, resimțeau frustrările, neîmplinirile, eșecurile unei căsnicii lungi nefericite, iar divorțul era o formă de a suplini ceea ce le-a lipsit de-a lungul conviețuirii cu un partener nepotrivit, de-a recupera un timp pierdut²². Într-o cercetare recentă asupra a circa 100 de cazuri de divorț din Transilvania din a doua jumătate a sec. al XIX-lea²³, apare că disoluția familiei intervenea fără să mai afecteze creșterea copiilor: în niciun caz în care se solicita divorțul nu mai erau copii care să necesită îngrijire, fie aceștia erau mari fie divorțul era solicitat după primii ani de căsnicie în care nu se procreaseră încă urmași.

Aceeași reducere a mortalității și prelungirea speranței de viață a făcut ca părinții să trăiască mai mult timp după ce copiii lor s-au căsătorit, ba chiar să apuce să-și vadă și nepoții căsătoriți. Familia multi-generațională devine o realitate și în Europa Centrală în timpul primei tranziții demografice, cu toate că nu se poate generaliza faptul că mai multe generații au trăit sub același acoperiș²⁴. Cu toate acestea, dorința firească a părinților-bunicilor de a controla deciziile, viața publică și privată a acestora, chiar dacă nu mai locuiau în aceeași gospodărie, a generat în timp o stare de tensiune în rândul familiei, supuse unei presiuni venite din partea socrilor. Relațiile nurorii cu

²⁰ Rosemary O'Day, *The Family and Family Relationships, 1500–1900*. England, France and the United States of America, Macmillan, 1995, p. 24–25.

²¹ Michael Mitterauer, Reinhard Sieder, *The European Family. Patriarchy to Partnership from the Middle Ages to the Present*, Basil Blackwell, Oxford, 1983, pp.146–147.

²² Edward Shorter, *The Making of the Modern family*, Collins, London, 1976, p. 54–57.

²³ *Ciclul vieții familiale la românii din Transilvania în a doua jumătate a sec. al XIX-lea și începutul sec. XX*, ediție de texte, studiu introductiv și note de Ioan Bolovan, Diana Covaci, Daniela Deteșan, Marius Eppel, Crinela Elena Holom, Cluj-Napoca, 2009, p. 49–369.

²⁴ Michael Mitterauer, Reinhard Sieder, *The European Family...*, p. 150–152.

socrii nu erau dintre cele mai cordiale, mai ales atunci când nora dorea să se emancipeze de sub tutela apăsătoare a soacrei care urmărea să-și impună punctul de vedere în administrarea treburilor gospodăriilor copiilor ei căsătoriți. Nu a fost deloc simplu în viața familiilor din mediul rural, dar nu numai, să se armonizeze relațiile care de regulă erau tensionate între două generații, insistența și rigiditatea părinților conducea de cele mai multe ori la o tensionare a raporturilor cu nora/ginerele. Relațiile de putere și autoritate în cadrul familiei lărgite, chiar dacă nu locuiau în aceeași gospodărie mai multe generații, au avut de suferit de pe urma unor părinți și bunici care doreau să controleze strict deciziile copiilor ori nepoților. Așa cum la nivelul macro este recunoscut rolul personalităților în istorie, tot așa trebuie acceptat și rolul unor personalități puternice și în viața de familie, indivizi care s-au erijat în lideri și au avut pretenția de a fi decidenți pentru căsătoria copiilor și a nepoților, pentru administrarea treburilor gospodăriilor acestora²⁵. În Europa Centrală, care era preponderent rurală (excepție făcând orașele capitală Viena și Budapesta, precum și alte câteva orașe mai mari), asemenea gen de relații „patriarhale” au fost încă destul de prezente până la Primul Război Mondial Există numeroase mărturii, cel puțin la nivelul Transilvaniei, care lasă să se întrevadă atari stări conflictuale între părinții unuia dintre soți și ginere/noră, ori nu de puține atari situații au contribuit la solicitarea divorțului²⁶.

Astfel că un alt efect palpabil în privința transformărilor survenite în interiorul familiei și al ciclului vieții familiale în perioada primei tranziții demografice îl constituie creșterea graduală a divorțurilor. Soluția divorțului nu era ușor acceptată nici de familie, nici de comunitate și noul statut de divorțat putea uneori marginaliza individul la periferia comunității, mai cu seamă în mediul rural. Din punct de vedere cantitativ, divorțialitatea poate fi studiată corespunzător în Transilvania abia de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Din recensământuri rezultă cât se poate de clar trendul ascendent urmat de ponderea populației divorțate, aceasta crescând de la 0,1% în 1890, la 0,2% în 1900 și 0,3% în 1910. La fel pentru Ungaria s-a observat un trend identic: 0,15% în 1890, 0,18% în 1900 și 0,37% în 1910! Firește, o atare evoluție nu a fost doar rezultatul exclusiv al introducerii legislației civile în problemele matrimoniale în anii 1894–1895, ci și tendința firească de modernizare a comportamentului demografic, la fel cum se procedase și în alte arii culturale. Este greu de cuantificat în ce măsură divorțul a influențat negativ fertilitatea, însă este de presupus că unele persoanele divorțate care nu au apucat să aibă copii, s-au putut interoga la recăsătorire dacă este cazul să procreeze!

Concluzii

La sfârșitul acestor sumare considerații se poate afirma că la popoarele din Europa Centrală familia și relațiile matrimoniale în preajma Primului Război Mondial ară-

²⁵ Rosemary O’Day, *The Family and Family Relationships, 1500–1900...*, p. 272–273.

²⁶ *Ibidem*.

tau diferit față de cum fuseseră la începutul sau chiar la mijlocul sec. al XIX-lea. Este greu de surprins într-o lucrare atât de limitată specificitatea evoluției instituției familiei la atâtea popoare și confesiuni câte au coexistat în acest spațiu, însă fără a rămâne prizonierul simplificărilor și al clișeelelor credem că puțin din toate aceste aspecte abordate în lucrare se regăsesc la germanii, maghiarii, românii, cehii, polonezii ș.a. din cuprinsul monarhiei austro-ungare. Abordarea familiei și a comportamentului matrimonial din Europa Centrală în timpul primei tranziții demografice reflectă cu prisosință tendințele modernizatoare ce s-au regăsit la nivelul întregii societăți. Atât statul cât și Biserica au văzut în familie cel mai potrivit vehicul pentru a menține și/sau introduce valorile morale, obiectivele sociale propuse. Secularizarea, care a făcut pași consistenți spre sfârșitul secolului al XIX-lea, a impulsionat fenomenul de modernizare, însă determinante au fost evoluțiile social-economice de după desființarea relațiilor feudale și construirea unei societăți bazate pe economia de piață și pe industrialism care au afectat individul și comunitatea. Cert este că tot mai mulți tineri din această zonă au putut înaintea de Primul Război Mondial să decidă singuri când și cu cine se căsătorească, cum să-și organizeze viața domestică etc. Reducerea vizibilă în Transilvania a căsătoriilor dintre bărbații văduvi și fetele june (de la 11,1% la 7,9% între 1865–1910)²⁷ denotă o posibilă „revoltă” a fetelor necăsătorite, un refuz din ce în ce mai ferm al acestora de a accepta căsătorii comandate de către părinți din interese materiale cu bărbați văduvi. Un atare comportament din partea sexului feminin constituie un posibil jalon pe lungul drum al procesului de emancipare al femeii din Europa Centrală în epoca modernă. Firește, căsătoria unei fete cu un bărbat văduv însemna de regulă o diferență mare de vârstă, preluarea și creșterea copiilor bărbatului, menajarea rudelor soțului dar și ale defunctei soții, deci o situație ingrată, deloc de invidiat. Oricum, o înțelegere complexă a mutațiilor cunoscute de instituția familiei la popoarele din Europa Centrală în timpul primei tranziții demografice nu poate face abstracție de lucrările lui Frédéric Le Play referitoare la Franța secolului al XIX-lea. Cu siguranță, o revenire în viitor la analiza lui Le Play poate fi instructivă și în ceea ce privește zona cercetată de noi doar la nivelul unor foarte generale considerații.

---

²⁷ Ioan Bolovan, Sorina Paula Bolovan, “From Tradition to Modernization. Church and the Transylvanian Romanian Family in the Modern Era”, p. 152.